

महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रातील संकट – कारणे आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर त्याचा परिणाम

डॉ. नाना सोमा चव्हाण

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग.

के. व्ही. एन. नाईक शिक्षण प्रसारक संस्थेचे कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय
दिंडोरी, जि. नाशिक.

मो.नंबर. 8308367191, nanaschavan@gmail.com

गोषवारा:

हा अभ्यास महाराष्ट्रातील कृषी संकटाच्या समस्येवर केंद्रित आहे. महाराष्ट्र हे आर्थिकदृष्ट्या प्रगत राज्य असून भारताच्या राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत त्याचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. उद्योग आणि सेवा क्षेत्रात मजबूत वाढ होत असली तरी महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्र अद्यापही सातत्यपूर्ण अडचणींना सामोरे जात आहे, ज्याचा मोठ्या ग्रामीण लोकसंख्येच्या उपजीविकेवर परिणाम होत आहे. हा अभ्यास अधिकृत अहवाल, शासकीय प्रकाशने आणि संशोधन अभ्यासांमधून संकलित केलेल्या दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. कृषी संकटाचे स्वरूप व तीव्रता तसेच त्याचे सामाजिक-आर्थिक परिणाम समजून घेण्यासाठी शेतकरी आत्महत्यांची घटना आणि राज्याच्या एकूण राज्यांतर्गत उत्पादनात (GSDP) कृषी क्षेत्राच्या घटत्या वाट्याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. विश्लेषणातून असे दिसून येते की पर्यावरणीय अनिश्चितता, वाढती उत्पादन खर्च, अस्थिर बाजारभाव आणि मर्यादित संस्थात्मक पाठबळ यांमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमकुवत झाले असून त्यांची असुरक्षितता वाढली आहे. हा अभ्यास हमीभाव व लाभदायक पिकदर, शासनाच्या सहाय्यक यंत्रणांचे बळकटीकरण, कर्ज व विमा सुविधांमध्ये सुधारणा आणि लक्ष केंद्रीत धोरणात्मक हस्तक्षेप यांसारख्या प्रभावी उपाययोजनांची गरज अधोरेखित करतो. महाराष्ट्रात कृषी संकट कमी करून शाश्वत कृषी विकास साधण्यासाठी असे उपाय अत्यावश्यक आहेत.

प्रस्तावना:

महाराष्ट्राला अनेकदा भारतातील सर्वाधिक प्रगत राज्यांपैकी एक म्हणून मांडले जाते, कारण राज्याचा मजबूत औद्योगिक पाया, विस्तारत जाणारे सेवा क्षेत्र आणि वेगाने होत असलेले शहरीकरण. राज्याची राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण भूमिका असून येथे प्रमुख वित्तीय, औद्योगिक आणि तंत्रज्ञान केंद्रे आहेत. मात्र आर्थिक गतीशीलतेचे हे चित्र कृषी क्षेत्रातील गंभीर संरचनात्मक दुर्बलता झाकून टाकते, कारण आजही मोठ्या लोकसंख्येच्या उपजीविका व रोजगाराचा मुख्य आधार कृषी क्षेत्रच आहे. एकूण राज्यांतर्गत उत्पादनात सातत्याने वाढ होत असली तरी या वाढीचे लाभ समानपणे वितरित झालेले नाहीत, त्यामुळे ग्रामीण व कृषी समुदाय अधिकाधिक असुरक्षित होत आहेत. महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्र गेल्या दीर्घकाळापासून संकटाच्या अवस्थेत असून त्यामागे पर्यावरणीय, आर्थिक आणि संस्थात्मक घटकांचे मिश्र परिणाम दिसून येतात. वारंवार येणारे दुष्काळ, अनियमित पर्जन्यमान आणि भूजल पातळीत होत असलेली घट यामुळे शेती अत्यंत अनिश्चित बनली आहे, विशेषतः विदर्भ आणि मराठवाडा यांसारख्या

दुष्काळप्रवण प्रदेशांमध्ये. पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीचे प्राबल्य असल्याने शेतकऱ्यांचा हवामानातील धक्क्यांशी थेट सामना होत असून, यामुळे वारंवार पिकांचे नुकसान आणि उत्पन्नातील अस्थिरता निर्माण होत आहे. त्याचबरोबर बियाणे, खते आणि ऊर्जा यांच्या वाढत्या किमती, अस्थिर बाजारभाव आणि मर्यादित सौदेबाजीची क्षमता यामुळे शेतीची नफाक्षमता कमी झाली आहे. वेळेवर संस्थात्मक कर्ज व विमा सुविधांचा अपुरा पुरवठा लहान व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांवरील आर्थिक ताण अधिक वाढवतो. या सर्व अडचणींमुळे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे योगदान हळूहळू घटत आहे, जरी ग्रामीण कुटुंबे उपजीविकेसाठी मोठ्या प्रमाणावर शेतीवर अवलंबून असली तरीही. कमी उत्पन्न, वाढते कर्ज आणि उपजीविकेतील असुरक्षितता यांचा एकत्रित परिणाम गंभीर सामाजिक परिणामांच्या स्वरूपात दिसून येतो, ज्यामध्ये शेतकरी आत्महत्यांची सातत्याने घडणारी घटना विशेषतः चिंताजनक आहे. हे संकट ग्रामीण विकासातील, जोखीम व्यवस्थापन यंत्रणांतील आणि धोरण अंमलबजावणीतील मूलभूत त्रुटी दर्शवते. त्यामुळे महाराष्ट्रातील कृषी संकट वेगवान आर्थिक वाढ आणि समावेशक विकास यांतील तीव्र विसंगती अधोरेखित करते आणि शाश्वत, प्रदेशनिहाय तसेच लोककेंद्रित कृषी सुधारणांची तातडीची गरज अधोरेखित करते.

पूर्व संशोधन आढावा :

महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्यांवरील आणि कृषी संकटावरील संशोधनातून असे स्पष्ट होते की ही समस्या संरचनात्मक तसेच पर्यावरणीय घटकांच्या संयुक्त परिणामातून निर्माण झालेली एक सातत्यपूर्ण आणि गंभीर संकटस्थिती आहे. डोंगरे आणि देशमुख (२०१०) यांनी विदर्भ प्रदेशात केलेल्या गुणात्मक स्वरूपाच्या अभ्यासात कर्जबाजारीपणा, पर्यावरणीय जोखीम, कृषी उत्पादनाला मिळणारे कमी दर आणि संस्थात्मक पाठबळाचा अभाव हे शेतकऱ्यांना आत्महत्येकडे ढकलणारे प्रमुख घटक असल्याचे अधोरेखित केले आहे. तसेच, शेतकऱ्यांची असुरक्षितता कमी करण्यासाठी क्षमता-विकास आणि पद्धतशीर सहाय्य यंत्रणा उभारण्याची आवश्यकता त्यांनी मांडली आहे. अडे (२०२१) यांनी महाराष्ट्रातील आत्महत्यांच्या प्रवृत्तींचे सविस्तर परिमाणात्मक विश्लेषण सादर करताना असे दर्शविले की २००१ ते २०१८ या कालावधीत राज्यातील शेतकरी आत्महत्यांचा मोठा हिस्सा विदर्भ आणि मराठवाडा या प्रदेशांमध्ये आढळतो. यामुळे प्रादेशिक विषमता आणि दीर्घकालीन कृषी संकट अधिक ठळकपणे समोर येते. यापूर्वी मोहंती (२००५) यांनी शेतकरी आत्महत्यांचे सामाजिक-आर्थिक निर्धारक तपासताना असे निष्कर्ष काढले की शेती व्यवसायातील अपयश आणि आर्थिक दबाव यांचा परिणाम केवळ लहान शेतकऱ्यांवरच नव्हे तर मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांवरही होतो, ज्यामुळे कृषी संकट सर्व भूसंपत्ती गटांमध्ये पसरलेले असल्याचे स्पष्ट होते. मिश्रा (२००६) यांच्या संशोधनात कृषी धोरणे, बाजारातील अपयश आणि अपुरी शासकीय प्रतिसाद व्यवस्था यांचा शेतकरी आत्महत्यांच्या वाढत्या घटनांशी थेट संबंध जोडला असून, संस्थात्मक सुधारणांची तातडीची गरज अधोरेखित केली आहे. याशिवाय, दुय्यम अहवालांमधूनही असे सातत्याने दिसून येते की महाराष्ट्रात राष्ट्रीय पातळीवर सर्वाधिक शेतकरी आत्महत्यांची नोंद होत असून, यावरून राज्यातील कृषी संकटाची तीव्रता आणि सातत्यपूर्ण स्वरूप स्पष्ट होते.

संशोधन पद्धती :**उद्दिष्टे :**

- महाराष्ट्रातील कृषी संकटाचे स्वरूप आणि प्रमाण तपासणे
- महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रात असलेल्या असंतोषाची कारणे शोधणे
- महाराष्ट्रातील कृषी संकटाचे मुल्यांकन करणे
- महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रातील संकटाची तीव्रता कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे

महाराष्ट्रातील कृषी संकट आणि शेतकरी आत्महत्यांवरील या संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा पद्धत वापर केला आहे . या अभ्यासात मुख्यतः अधिकृत आणि विश्वासार्ह स्त्रोतांचा वापर करून माहितीची अचूकता आणि विश्वसनीयता सुनिश्चित केली गेली आहे. महत्वाचे डेटा स्त्रोतांमध्ये महाराष्ट्र आर्थिक सर्वेक्षण यांचा समावेश आहे, जे कृषी कामगिरी, वाढीच्या प्रवाह आणि राज्य अर्थव्यवस्थेत क्षेत्रीय योगदान याबाबत माहिती प्रदान करते. याशिवाय, राष्ट्रीय गुन्हे नोंद ब्युरो (NCRB), अर्थशास्त्र व सांख्यिकी संचालनालय (GoM) आणि इतर धोरण दस्तऐवजांसारख्या सरकारी अहवालांचा वापर शेतकरी आत्महत्यांबाबत, कर्ज पद्धती, सिंचन सुविधा आणि कृषी निविष्टांच्या किमती याबाबत माहिती गोळा करण्यासाठी केला गेला आहे. हे सर्व स्त्रोत एकत्रित करून कृषी संकटाची संरचनात्मक व प्रादेशिक पद्धतीने सखोल समीक्षा करता येते.

महाराष्ट्राच्या कृषी क्षेत्रातील संकटांची कारणे :**1. हवामानातील अनिश्चितता आणि दुष्काळ :**

हवामानातील अनिश्चितता ही महाराष्ट्रातील कृषी संकटामागील एक प्रमुख कारण म्हणून पुढे आली आहे, विशेषतः मराठवाडा आणि विदर्भासारख्या दुष्काळग्रस्त प्रदेशांमध्ये. या भागांमध्ये अनियमित मान्सून पर्जन्यवृष्टी, वारंवार दुष्काळ आणि दीर्घकाळ चालणारे कोरडे कालखंड यांचा अनुभव येतो, ज्यामुळे कृषी उत्पादनावर गंभीर परिणाम होतो. या प्रदेशांतील मोठ्या प्रमाणातील शेती पावसावर अवलंबून असल्याने, पर्जन्यमानातील अगदी किरकोळ बदलसुद्धा पीक अपयश किंवा उत्पादनात घट घडवून आणू शकतात. खात्रीशीर सिंचन सुविधांचा अभाव आणि भूजल पातळीत होत असलेली घट ही असुरक्षितता अधिक तीव्र करते. वारंवार होणाऱ्या पीक नुकसानीमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होतेच, पण लागवडीसाठी लागणाऱ्या खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी त्यांना कर्जावर अधिक अवलंबून राहावे लागते, ज्यामुळे अनेक शेतकरी कर्जाच्या दुष्टचक्रात अडकतात. उत्पादनातील अनिश्चिततेमुळे सुधारित तंत्रज्ञान व आधुनिक निविष्टांमध्ये गुंतवणूक करण्याची तयारी कमी होते, आणि त्यामुळे कालांतराने उत्पादकता घटते. परिणामी, हवामानातील अस्थिरता उत्पन्नाची सुरक्षितता व उपजीविकेची शाश्वतता कमजोर करते आणि शेती हे अधिकाधिक जोखमीचे व्यवसाय बनते. पर्यावरणीय धक्क्यांचा सातत्याने होणारा सामना महाराष्ट्रातील कृषी संकट अधिक गडद करतो, विशेषतः पुनःपुन्हा होणाऱ्या नुकसानीचा सामना करण्यासाठी पुरेसे संसाधन नसलेल्या लहान व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी. चिंताजनक परिस्थिती निर्माण होत चालली आहे .

2. पावसावर अवलंबून असलेली शेती :

पावसावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असलेली शेती ही महाराष्ट्रातील कृषी समस्यांचे एक महत्वाचे कारण आहे. राज्यातील लागवडीखालील मोठा भूभाग खात्रीशीर सिंचन सुविधांपासून वंचित असल्यामुळे कृषी उत्पादन मान्सून पावसाच्या वेळ, कालावधी आणि तीव्रतेवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून राहते. मराठवाडा आणि विदर्भासारख्या प्रदेशांमध्ये अपुरी सिंचन व्यवस्था आणि पाण्याचे असमान वितरण यामुळे पर्जन्यमानातील चढ-उतारांना सामोरे जाण्याची शेतकऱ्यांची क्षमता मर्यादित राहते. मान्सून उशिरा आला किंवा अपेक्षेपेक्षा कमी झाला तर पिकांचे तात्काळ नुकसान होते, तर अतिवृष्टीमुळे उभ्या पिकांचेही नुकसान होऊ शकते. या अनिश्चिततेमुळे शेतीची उत्पादकता आणि उत्पन्नातील स्थिरता कमी होते, तसेच लागवडीशी संबंधित आर्थिक जोखीम वाढते. पीक अपयशाची भीती असल्यामुळे पावसावर अवलंबून असलेले शेतकरी दर्जेदार बियाणे, खते किंवा आधुनिक तंत्रज्ञानामध्ये गुंतवणूक करण्यास अनेकदा कचरतात, ज्यामुळे कृषी वाढ आणखी मर्यादित होते. परिणामी, पावसावर आधारित शेतीवरील सातत्यपूर्ण अवलंबित्वामुळे कमी उत्पन्न, वाढते कर्जबाजारीपण आणि उपजीविकेतील असुरक्षितता टिकून राहते, आणि त्यामुळे संपूर्ण महाराष्ट्रात कृषी संकट अधिक तीव्र होते.

3. कृषी आदानांच्या वाढत्या किमती :

कृषी आदानांच्या वाढत्या किमतींमुळे महाराष्ट्रातील शेती संकटात लक्षणीय वाढ झाली आहे, कारण यामुळे लागवडीचा एकूण खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. बियाणे, खते, कीटकनाशके, वीज आणि डिझेल यांसारख्या अत्यावश्यक आदानांच्या किमती कालांतराने सातत्याने वाढत गेल्या असून, याचा शेतकऱ्यांवर मोठा आर्थिक भार पडत आहे. याउलट, बाजारभावातील अस्थिरता आणि वारंवार होणाऱ्या पीक नुकसानीमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिर राहिले आहे किंवा अत्यंत संथ गतीने वाढले आहे. उत्पादन खर्च आणि मिळणारे उत्पन्न यांमधील वाढती दरी शेतीची नफाक्षमता कमी करत आहे, विशेषतः मर्यादित आर्थिक क्षमता असलेल्या लहान व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी. वाढत्या खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी अनेक शेतकरी कर्जावर अवलंबून राहतात, आणि पीक अपयश किंवा बाजारभाव घसरल्यास हे कर्ज अधिक वाढत जाते. परिणामी, कृषी आदानांच्या वाढत्या किमती शेतीची आर्थिक व्यवहार्यता कमजोर करतात, कृषी क्षेत्रातील गुंतवणूक कमी करतात आणि राज्यातील एकूण कृषी संकट अधिक तीव्र होण्यास गती मिळते.

4. किंमत अस्थिरता आणि बाजारातील अपयश :

किंमत अस्थिरता आणि बाजारातील अपयश हे महाराष्ट्रातील कृषी संकट तीव्र होण्यामागील महत्वाचे घटक आहेत. भारतातील कृषी बाजार व्यवस्था प्रामुख्याने मुक्त बाजाराच्या चौकटीत कार्यरत असली, तरी अपूर्ण बाजाररचना आणि दुर्बल संस्थात्मक आधारामुळे शेतकऱ्यांना अनेकदा प्रतिकूल परिस्थितीचा सामना करावा लागतो. कृषी उत्पादनांच्या किमती पुरवठा-मागणीतील बदल, हवामान परिस्थिती आणि जागतिक बाजारातील प्रवाह यामुळे मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार अनुभवतात. चांगल्या उत्पादनाच्या वर्षांमध्ये अतिरिक्त पुरवठ्यामुळे बाजारभाव अनेकदा घसरतात, आणि उत्पादन जास्त असूनही शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होते. महाराष्ट्रात अनेक शेतकऱ्यांना वेळेवर बाजार माहिती, साठवणूक सुविधा आणि कार्यक्षम वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांना काढणी झाल्यानंतर तात्काळ कमी

दरात माल विकावा लागतो. किमान आधारभूत किंमत (MSP) यंत्रणेचा मर्यादित विस्तार आणि असमान अंमलबजावणी यामुळेही शेतकरी बाजारजोखमीला अधिक उघडे पडतात. कृषी बाजारांमध्ये दलाल आणि कमिशन एजंटंचे वर्चस्व शेतकऱ्यांची सौदेबाजीची ताकद कमी करते, तर खरेदी आणि देयकांतील विलंबामुळे आर्थिक ताण वाढतो. लहान आणि अल्पभूधारक शेतकरी विशेषतः असुरक्षित असतात, कारण चांगल्या किमतीसाठी माल साठवून ठेवण्याची त्यांची आर्थिक क्षमता नसते. परिणामी, किंमत अस्थिरता आणि बाजारातील कार्यक्षमतेचा अभाव उत्पन्नाची सुरक्षितता कमजोर करतो, गुंतवणुकीला आळा घालतो आणि महाराष्ट्रातील सातत्यपूर्ण कृषी संकटात मोठ्या प्रमाणात भर घालते.

5. धोरणात्मक आणि संस्थात्मक त्रुटी :

धोरणात्मक आणि संस्थात्मक त्रुटींमुळे महाराष्ट्रातील कृषी संकटात लक्षणीय वाढ झाली आहे, कारण त्यामुळे आर्थिक व पर्यावरणीय आव्हानांना प्रभावीपणे प्रतिसाद देण्याची शेतकऱ्यांची क्षमता मर्यादित राहते. विविध कृषी धोरणे आणि कल्याणकारी योजना अस्तित्वात असल्या तरी, प्रत्यक्ष अंमलबजावणी अनेकदा कमकुवत व असमान राहते. दुष्काळ, पूर किंवा पीक अपयशाच्या काळात दिल्या जाणाऱ्या मदतीमध्ये होणारा विलंब या उपाययोजनांची परिणामकारकता कमी करतो आणि शेतकऱ्यांना अत्यंत गरजेच्या वेळी वेळेवर आधार मिळत नाही. अनेक प्रकरणांमध्ये नुकसानभरपाईची रक्कम अपुरी ठरते आणि शेतकऱ्यांना झालेल्या प्रत्यक्ष नुकसानीशी सुसंगत नसते. कृषी विस्तार सेवांचा मर्यादित प्रसार ही समस्या अधिक तीव्र करतो, कारण सुधारित शेती पद्धती, हवामान-सहनशील पिके, मृदा व्यवस्थापन आणि निविष्टांचा कार्यक्षम वापर यासंबंधी अद्ययावत माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचत नाही. सिंचन, कर्ज, विमा आणि विपणन यांसाठी जबाबदार असलेल्या विभागांमध्ये संस्थात्मक समन्वयाचा अभाव असल्यामुळे सेवा पुरवठ्यात तुटी निर्माण होतात. विशेषतः लहान व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना प्रक्रियात्मक गुंतागुंत, माहितीचा अभाव आणि प्रशासकीय अडथळ्यांमुळे शासकीय योजनांचा लाभ घेणे कठीण जाते. परिणामी, धोरणात्मक उद्दिष्टे प्रत्यक्षात अर्थपूर्ण परिणामांत रूपांतरित होत नाहीत, शेतकऱ्यांची संकटांशी सामना करण्याची क्षमता कमजोर होते आणि राज्यातील कृषी संकट अधिक खोलवर जाते.

6. बिगरसंस्थात्मक कर्जस्रोतांवर अवलंबित्व :

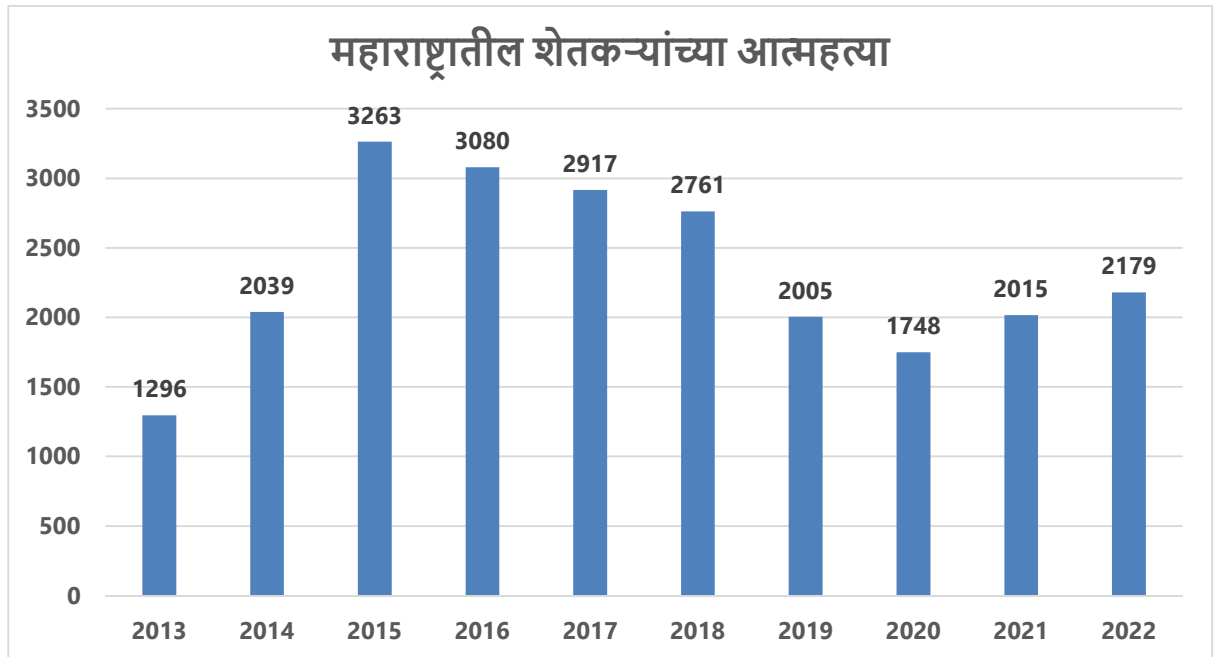
अनेक शेतकरी बियाणे, खते, सिंचन आणि मजुरी खर्च यांसारख्या तातडीच्या कृषी गरजांसाठी सावकार, नातेवाईक व इतर अनौपचारिक कर्जदारांकडून कर्ज घेण्यावर अवलंबून असतात. बँका, सहकारी संस्था आणि शासकीय योजनांमार्फत मिळणाऱ्या संस्थात्मक कर्जाची मर्यादित उपलब्धता हे विशेषतः लहान व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी या अवलंबित्वामागील मुख्य कारण आहे. अनौपचारिक कर्जावर आकारले जाणारे व्याजदर अत्यंत जास्त असतात; अनेकदा ते वार्षिक २४ टक्क्यांपासून ६० टक्क्यांपर्यंत पोहोचतात, ज्यामुळे शेतकऱ्यांवर प्रचंड आर्थिक भार पडतो. अनियमित पर्जन्यवृष्टी, कीड-रोगांचा प्रादुर्भाव किंवा इतर अनपेक्षित कारणांमुळे पीक अपयश झाल्यास शेतकऱ्यांना हे कर्ज फेडणे कठीण जाते, आणि अनेकदा आधीचे कर्ज फेडण्यासाठी त्यांना पुन्हा कर्ज घ्यावे लागते. वारंवार कर्ज घेण्याच्या या प्रक्रियेमुळे शेतकरी सततच्या कर्जबाजारीपणाच्या चक्रात अडकतात, ज्यामुळे उत्पादनक्षम निविष्टांमध्ये गुंतवणूक करण्याची किंवा शेतीची उत्पादकता वाढवण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित राहते.

कालांतराने उच्च व्याजदराचे कर्ज साचल्याने निव्वळ शेतउत्पन्न घटते, उपजीविकेची सुरक्षितता कमजोर होते आणि तीव्र मानसिक तणाव निर्माण होतो. कर्जफेडीचा ताण आणि कमी व अस्थिर कृषी उत्पन्न यांचा एकत्रित परिणाम राज्यातील व्यापक कृषी संकटात थेट भर घालतो. याशिवाय, अनौपचारिक कर्जावर अवलंबून राहिल्यामुळे आधुनिक वित्तीय सेवा, विमा संरक्षण आणि जोखीम व्यवस्थापनाच्या साधनांपर्यंत शेतकऱ्यांचा प्रवेश मर्यादित राहतो, आणि आर्थिक धक्क्यांपुढील असुरक्षितता वाढते. विदर्भ आणि मराठवाड्यासारख्या प्रदेशांमध्ये, जिथे पर्जन्यमानातील अनिश्चितता व दुष्काळ सामान्य आहेत, तेथे अनौपचारिक कर्जावरील हे अवलंबित्व कर्जबाजारीपणा, कृषी उत्पादकतेतील घट आणि अत्यंत परिस्थितीत शेतकरी आत्महत्यांसारख्या गंभीर समस्यांना कारणीभूत ठरत आहे.

महाराष्ट्रातील कृषी संकटाचे परिणाम :

१. शेतकरी आत्महत्यांचे वाढते प्रमाण :

महाराष्ट्रातील कृषी संकटाचा ग्रामीण लोकसंख्येवर गंभीर सामाजिक व आर्थिक परिणाम झाला असून, यामुळे उपजीविका आणि सामुदायिक कल्याणावर मोठा आघात झाला आहे. या संकटाचा सर्वात गंभीर परिणाम म्हणजे शेतकरी आत्महत्यांच्या घटनांमध्ये झालेली वाढ, जी शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या तीव्र आर्थिक आणि मानसिक तणावाचे द्योतक आहे. अलिकडील वर्षांतील नोंदवलेल्या शेतकरी आत्महत्यांच्या संख्येवरून या समस्येची तीव्रता स्पष्टपणे दिसून येते. खालील स्तंभ आलेख (बार चार्ट) महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्यांचा गेल्या १० वर्षांचा कालावधी दर्शवितो, ज्यातून राज्यातील कृषी संकटाची गंभीरता आणि व्यापकता ठळकपणे अधोरेखित होते.

आधार-राष्ट्रीय गुन्हे नोंद विभाग, भारत सरकार

वरील स्तंभ आलेखात २०१३ ते २०२३ या कालावधीत महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्यांची वार्षिक संख्या दर्शविण्यात आली असून, तो राज्यातील कृषी संकटाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा निर्देशक आहे. २०१३ मध्ये शेतकरी आत्महत्यांची संख्या १,२९६ इतकी होती, जी २०१४ मध्ये दुपटीहून अधिक वाढून २,०३९ झाली आणि २०१५ मध्ये ३,२६३ या उच्चांकावर पोहोचली. त्यानंतर पुढील काही वर्षांत हळूहळू घट दिसून येते—२०१६ मध्ये ३,०८०, २०१७ मध्ये २,९१७ आणि २०१८ मध्ये २,७६१ आत्महत्या नोंदविण्यात आल्या. २०२० मध्ये ही संख्या आणखी कमी होऊन १,७४८ इतकी झाली असली, तरी २०२२ मध्ये ती पुन्हा वाढून २,१७९ झाली, ज्यामुळे शेतकऱ्यांची सततची असुरक्षितता स्पष्ट होते. हा कल दर्शवितो की काही वर्षांत घट दिसून आली तरी महाराष्ट्रात कृषी संकटाची समस्या अजूनही गंभीर व सातत्यपूर्ण आहे, विशेषतः विदर्भ आणि मराठवाडा या प्रदेशांमध्ये या घटनांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. शेतकरी आत्महत्यांमध्ये झालेली वाढ ही अनेक परस्परसंबंधित कारणांशी जोडलेली आहे. वारंवार येणारे दुष्काळ, अनियमित मान्सून आणि भूजल पातळीत होणारी घट यांसारख्या हवामानातील अनिश्चिततेमुळे कृषी उत्पादकतेवर गंभीर परिणाम झाला आहे.

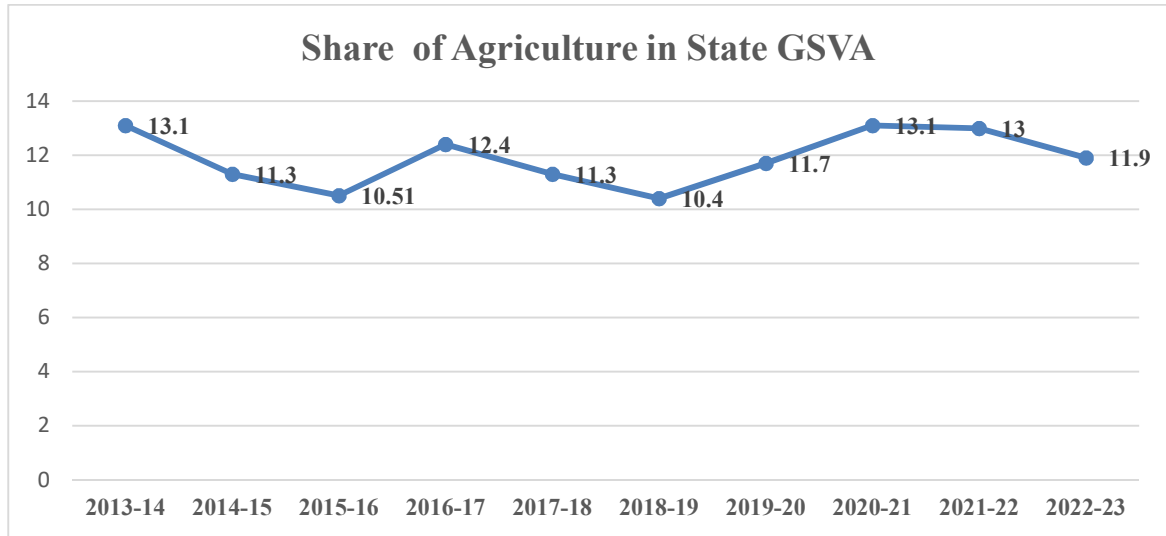
शेतीचा मोठा भाग अजूनही पावसावर अवलंबून असून, अपुरी सिंचन व्यवस्था पीक अपयशाचा धोका अधिक वाढवते. या पर्यावरणीय असुरक्षिततेसोबतच बियाणे, खते, कीटकनाशके, वीज आणि डिझेल यांसारख्या निविष्टांच्या वाढत्या किमतींमुळे शेतीची नफाक्षमता आणखी घटली आहे. तसेच, अपुरी बाजार जोडणी, किमान आधारभूत किमतींची (MSP) मर्यादित अंमलबजावणी आणि दलालांवरील अवलंबित्व यांमुळे शेतकऱ्यांना कमी व अस्थिर बाजारभावांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे उत्पन्नातील स्थिरता ढासळते. उपलब्ध आकडेवारीनुसार, २०१४ ते २०१५ या कालावधीत आत्महत्यांची संख्या उच्चांकी असण्यामागे तीव्र कृषी संकट, दुष्काळ, पीक अपयश आणि वाढते उत्पादन खर्च ही प्रमुख कारणे होती. जरी नंतरच्या वर्षांत काही प्रमाणात घट दिसून आली असली, तरी दरवर्षी हजारो शेतकरी आत्महत्यांची नोंद होणे ही समस्या संरचनात्मक स्वरूपाची असल्याचे दर्शवते. पर्यावरणीय, आर्थिक, संस्थात्मक आणि सामाजिक घटकांचा परस्परसंवाद एक बहुआयामी संकट निर्माण करतो, ज्यामध्ये शेतकरी असुरक्षिततेच्या दुष्टचक्रात अडकतात आणि त्याचा परिणाम केवळ वैयक्तिक कुटुंबांपुरता मर्यादित न राहता संपूर्ण ग्रामीण समुदायांवर होतो. या सातत्यपूर्ण संकटावर मात करण्यासाठी प्रदेशनिहाय धोरणात्मक हस्तक्षेप, सुधारित सिंचन व जलव्यवस्थापन, सुलभ संस्थात्मक कर्जासह आर्थिक सहाय्य व्यवस्था, किमतींची हमी देणाऱ्या यंत्रणा, प्रभावी पीक विमा आणि लक्षित कल्याणकारी योजना आवश्यक आहेत. अशा सर्वसमावेशक उपाययोजना राबविल्या गेल्या नाहीत, तर आत्महत्यांच्या आकडेवारीत दिसून येणारे कृषी संकटाचे दुष्टचक्र महाराष्ट्रात पुढेही कायम राहण्याची शक्यता आहे.

कर्जबाजारीपणा हा आत्महत्यांना चालना देणारा आणखी एक महत्त्वाचा घटक आहे. अनेक शेतकरी, विशेषतः लहान व अल्पभूधारक, प्रचंड व्याजदर असलेल्या अनौपचारिक कर्जस्रोतांवर अवलंबून राहतात. पीक अपयश किंवा कमी बाजारभावामुळे कर्जफेड न झाल्यास हे शेतकरी कर्जाच्या सापळ्यात अडकतात. कालांतराने कर्ज, आर्थिक ताण आणि मानसिक दबाव यांचे दुष्टचक्र शेतकऱ्यांची आर्थिक व मानसिक सहनशक्ती कमजोर करते. तसेच, उपाययोजनांतील विलंब, कृषी विस्तार सेवांचा

मर्यादित प्रसार, अपुरा पीक विमा संरक्षण आणि प्रशासकीय अडथळे यांसारख्या धोरणात्मक व संस्थात्मक त्रुटी शेतकऱ्यांची जोखीम पेलण्याची आणि नुकसानीतून सावरण्याची क्षमता आणखी कमी करतात. पर्यायी रोजगाराच्या संधींचा अभाव, कमी शैक्षणिक पातळी आणि सामाजिक दबाव यांसारखे सामाजिक घटकही शेतकरी समाजातील मानसिक तणाव वाढवून असुरक्षिततेला अधिक तीव्र करतात.

2. राज्याच्या GSVA मधील कृषी क्षेत्राचा बदलता वाटा :

महाराष्ट्राच्या सकल राज्य मूल्यवर्धन (GSVA) मध्ये कृषी क्षेत्राचा बदलता वाटा हा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राची एकूण ताकद, स्थिरता आणि कार्यक्षमता मोजण्यासाठी एक महत्वाचा निर्देशक आहे. हा बदल खालील आलेखाद्वारे स्पष्ट करण्यात आला आहे.

आधार- अर्थशास्त्र व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

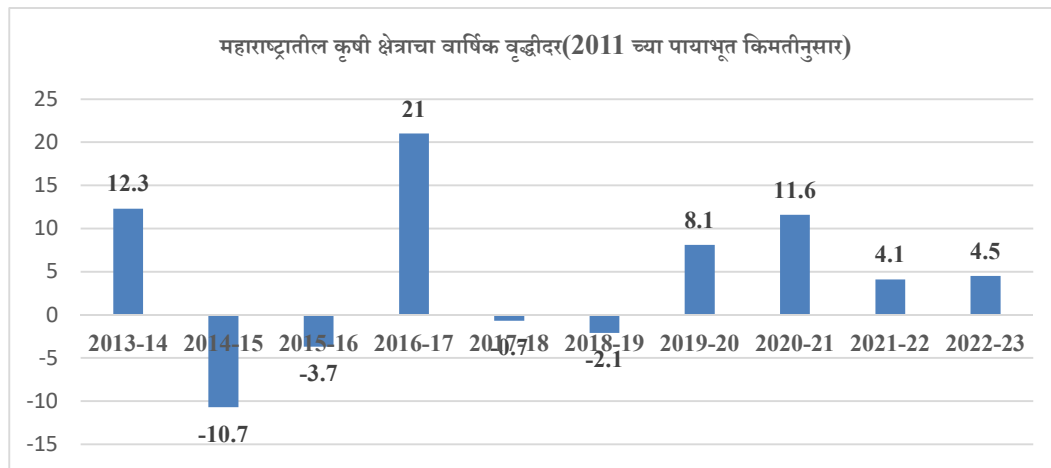
वरील स्तंभ आलेखात २०१३-१४ ते २०२२-२३ या दहा वर्षांच्या कालावधीत महाराष्ट्राच्या सकल राज्य मूल्यवर्धन (GSVA) मध्ये कृषी क्षेत्राच्या वाट्यात झालेला बदल दर्शविण्यात आला असून, तो राज्यातील कृषी संकटाशी संबंधित महत्वाचे प्रवाह अधोरेखित करतो. २०१३-१४ मध्ये कृषी क्षेत्राचा GSVA मधील वाटा १३.१ टक्के होता, जो उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या झपाट्याने होत असलेल्या वाढीच्या पार्श्वभूमीवरही राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे महत्त्व दर्शवितो. मात्र, २०१४-१५ मध्ये हा वाटा तीव्रपणे घटून ११.३ टक्के झाला आणि २०१५-१६ मध्ये आणखी कमी होऊन १०.५१ टक्क्यांवर पोहोचला, ज्यातून कृषी क्षेत्रावरील तीव्र ताण स्पष्टपणे दिसून येतो. हा कालखंड वारंवार येणाऱ्या दुष्काळांशी, अनियमित मान्सून पर्जन्यवृष्टीशी आणि मोठ्या प्रमाणावरील पीक अपयशाशी संबंधित होता, विशेषतः विदर्भ व मराठवाडा या प्रदेशांमध्ये, ज्यामुळे कृषी उत्पादन आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न मोठ्या प्रमाणात घटले. २०१६-१७ मध्ये कृषी क्षेत्राचा वाटा तात्पुरता वाढून १२.४ टक्के झाला असला, तरी ही सुधारणा टिकाऊ ठरली नाही. २०१७-१८ मध्ये पुन्हा हा वाटा घटून ११.३ टक्के झाला आणि २०१८-१९ मध्ये तो आणखी कमी होऊन १०.४ टक्क्यांपर्यंत घसरला. या चढ-उतारांमधून महाराष्ट्रातील कृषी कामगिरीतील अस्थिरता स्पष्ट होते, जी मुख्यतः हवामानातील अनिश्चितता, पावसावर अवलंबून असलेली शेती आणि अपुरी सिंचन व्यवस्था यांमुळे निर्माण झाली आहे. यासोबतच बियाणे, खते, वीज आणि डिझेल यांसारख्या

निविष्ठांच्या वाढत्या किमतींमुळे शेतीची नफाक्षमता कमी झाली, तर अस्थिर बाजारभाव आणि उत्पादनाला मिळणाऱ्या अपुऱ्या किमतींमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दबावाखाली राहिले. परिणामी, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिर किंवा घटते राहिल्याने कृषी क्षेत्रातून होणारे एकूण मूल्यवर्धन कमजोर राहिले आणि राज्याच्या अर्थव्यवस्थेतील त्याचा सापेक्ष वाटा कमी झाला. २०१९-२० आणि २०२०-२१ या वर्षांत कृषी क्षेत्राच्या वाट्यात काही प्रमाणात सुधारणा दिसून येते; अनुक्रमे हा वाटा ११.७ टक्के आणि १३.१ टक्के झाला. तुलनेने चांगले मान्सून आणि इतर क्षेत्रांवर प्रतिकूल परिणाम होत असतानाही कृषी क्षेत्राने दाखवलेली लवचिकता हे यामागील प्रमुख कारण होते. तथापि, ही सुधारणा शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत झालेल्या संरचनात्मक सुधारणेचे द्योतक नाही.

२०२१-२२ मध्ये कृषी क्षेत्राचा वाटा किंचित घटून १३ टक्के झाला आणि २०२२-२३ मध्ये आणखी कमी होऊन ११.९ टक्क्यांवर आला, ज्यामुळे सातत्यपूर्ण वाढीपेक्षा अस्थिरतेचा नमुना अधिक ठळक होतो. महाराष्ट्राच्या GSVA मधील कृषी क्षेत्राचा बदलता वाटा हा शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या सातत्यपूर्ण संकटाशी निकटपणे जोडलेला आहे. कमी व अस्थिर उत्पन्न, वाढता कर्जबाजारीपणा, संस्थात्मक कर्जाची मर्यादित उपलब्धता आणि अपुरा धोरणात्मक आधार यांमुळे शेतकऱ्यांची उत्पादकता वाढवणाऱ्या तंत्रज्ञानात गुंतवणूक करण्याची क्षमता कमी झाली आहे. परिणामी, कृषी वाढ अस्थिर राहिली असून ती बाह्य धक्क्यांपुढे अधिक असुरक्षित बनली आहे. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेतील इतर क्षेत्रे सातत्याने विस्तारत असताना, कृषी क्षेत्राला आपला वाटा टिकवून ठेवण्यासाठी संघर्ष करावा लागत आहे, ज्यातून एकूण आर्थिक वाढ आणि ग्रामीण कल्याण यांतील वाढती दरी स्पष्ट होते. त्यामुळे GSVA मधील कृषी क्षेत्राचा घटता आणि चढ-उतार करणारा वाटा हा केवळ संरचनात्मक परिवर्तनाचा परिणाम नसून, महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या उपजीविकेला कमजोर करणाऱ्या खोलवर रुजलेल्या कृषी संकटाचेही प्रतीक आहे.

3. GSVA मधील कृषी क्षेत्राच्या वार्षिक वाढदरातील चढ-उतार :

सकल राज्य मूल्यवर्धन (GSVA) मधील कृषी क्षेत्राच्या वार्षिक वाढदरातील चढ-उतार हा या क्षेत्राच्या एकूण कार्यक्षमता आणि स्थिरतेचा एक महत्त्वाचा निर्देशक आहे. कालांतराने कृषी उत्पादनात होणारे बदल यातून प्रतिबिंबित होतात आणि हवामान, बाजार व इतर घटकांप्रती कृषी क्षेत्राची संवेदनशीलता अधोरेखित होते.

आधार- अर्थशास्त्र व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

२०१२-१३ ते २०२२-२३ या दहा वर्षांच्या कालावधीत महाराष्ट्राच्या सकल राज्य मूल्यवर्धन (GSVA) मधील कृषी क्षेत्राच्या वार्षिक वाढदर दर्शविणारा आलेख राज्यातील कृषी वाढीचे अत्यंत अस्थिर स्वरूप स्पष्टपणे दाखवतो. उद्योग व सेवा क्षेत्रांच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील शेती ही नैसर्गिक परिस्थितीवर, विशेषतः मान्सूनवर, मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असल्यामुळे तिची वाढ अनियमित आणि अनिश्चित राहिली आहे. वाढदरातील मोठे चढ-उतार हे अंतर्गत संरचनात्मक समस्या, वारंवार उद्भवणारे कृषी संकट आणि हवामान व आर्थिक जोखमीच्या वाढत्या प्रभावाचे द्योतक आहेत. सुरुवातीच्या वर्षांत, २०१३-१४ मध्ये कृषी क्षेत्राने १२.३ टक्के इतकी तुलनेने चांगली सकारात्मक वाढ नोंदवली, जी चांगल्या पर्जन्यमानामुळे आणि समाधानकारक पीक उत्पादनामुळे शक्य झाली. मात्र, त्यानंतर २०१४-१५ मध्ये कृषी वाढदर तीव्रपणे घटून -१०.७ टक्के झाला. ही तीव्र नकारात्मक वाढ मराठवाडा आणि विदर्भासारख्या प्रदेशांतील व्यापक दुष्काळी परिस्थितीशी संबंधित होती, ज्यामुळे पीक अपयश, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न घटणे आणि कृषी संकट तीव्र होणे यांसारखे परिणाम दिसून आले. २०१५-१६ मध्येही ही नकारात्मक प्रवृत्ती कायम राहिली आणि वाढदर -३.७ टक्के इतका नोंदवला गेला, ज्यातून सलग खराब मान्सून आणि अपुरी सिंचन व्यवस्था यांमुळे कृषी क्षेत्रातील पुनरुज्जीवन संथ व नाजूक असल्याचे स्पष्ट होते.

२०१६-१७ मध्ये कृषी क्षेत्रात लक्षणीय पुनरुज्जीवन दिसून आले आणि वाढदर थेट २१ टक्क्यांपर्यंत पोहोचला. सुधारलेले पर्जन्यमान, वाढलेले पीक उत्पादन आणि काही धोरणात्मक उपाययोजनांचा परिणाम यामागील प्रमुख कारणे होती. तथापि, ही वाढ अल्पकालीन ठरली. २०१७-१८ आणि २०१८-१९ या वर्षांत कृषी क्षेत्रात पुन्हा स्थैर्याचा अभाव दिसून आला, आणि वाढ दर अनुक्रमे -०.७ टक्के आणि -२.१ टक्के इतका नोंदवला गेला. हे चढ-उतार हवामानातील बदल, वाढते उत्पादन खर्च आणि अस्थिर बाजारभाव यांमुळे कृषी क्षेत्र किती असुरक्षित आहे हे अधोरेखित करतात, तसेच एका चांगल्या वर्षानंतरही सातत्यपूर्ण वाढ साध्य न होण्याची समस्या स्पष्ट करतात. २०१९-२० ते २०२०-२१ या कालावधीत कृषी क्षेत्रात काही प्रमाणात सुधारणा दिसून आली, ज्यामध्ये वाढदर अनुक्रमे ८.१ टक्के आणि ११.६ टक्के इतका होता. तुलनेने अनुकूल हवामान, आर्थिक मंदीच्या काळात कृषी क्षेत्रावर वाढलेले लक्ष आणि व्यापक आर्थिक अडथळ्यांच्या पार्श्वभूमीवर कृषी क्षेत्राने दाखवलेली लवचिकता यामुळे ही सुधारणा शक्य झाली. मात्र, त्यानंतरच्या २०२१-२२ आणि २०२२-२३ या वर्षांत वाढदर अनुक्रमे ४.१ टक्के आणि ४.५ टक्के इतका मध्यम राहिला. हे दर सकारात्मक असले तरी पूर्वीच्या उच्चांकांच्या तुलनेत कमी असून, कृषी विस्तारावर मर्यादा घालणाऱ्या संरचनात्मक अडचणी अद्याप कायम असल्याचे सूचित करतात.

एकूणच, या दहा वर्षांच्या वाढीच्या प्रवाहावरून असे दिसून येते की महाराष्ट्रातील कृषी वाढ सातत्यहीन आणि अत्यंत अस्थिर राहिली आहे. हवामान बदल, वारंवार येणारे दुष्काळ, पावसावर अवलंबून असलेली शेती, लागवडीचा वाढता खर्च, कर्जबाजारीपणा आणि अपुरा संस्थात्मक आधार या सर्व घटकांनी कृषी कामगिरीतील अस्थिरतेत भर घातली आहे. अशा चढ-उतारांचा थेट परिणाम शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर आणि उपजीविकेवर होतो, आणि नकारात्मक वाढीच्या वर्षांत कृषी संकट अधिक तीव्र झाले आहे.

निष्कर्ष :

महाराष्ट्रातील कृषी संकट हे संरचनात्मक दुर्बलता आणि वारंवार येणाऱ्या धक्क्यांच्या संयोगातून निर्माण झाले असून, ते राज्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसमोरील एक गंभीर आव्हान बनले आहे. मान्सून पावसावर असलेले सातत्यपूर्ण अवलंबित्व, वारंवार येणारे दुष्काळ, कृषी निविष्टांच्या वाढत्या किमती आणि अपुरी सिंचन व्यवस्था यांमुळे शेती उत्पादन अत्यंत अनिश्चित झाले आहे. लहान व अल्पभूधारक शेतजमिनी, संस्थात्मक कर्जाची अपुरी उपलब्धता आणि अस्थिर बाजारभाव यांमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाची सुरक्षितता अधिकच कमजोर झाली आहे. या ताणतणावांचे प्रतिबिंब दरवर्षी नोंदविल्या जाणाऱ्या शेतकरी आत्महत्यांमध्ये दिसून येते, ज्यातून ही समस्या वैयक्तिक अपयशापेक्षा खोलवर रुजलेल्या आर्थिक व सामाजिक संकटाचे स्वरूप असल्याचे स्पष्ट होते. या कृषी संकटाचा परिणाम कृषी क्षेत्राच्या वार्षिक वाढदरातील अस्थिरतेत आणि महाराष्ट्राच्या सकल राज्य मूल्यवर्धन (GSVA) मधील कृषी क्षेत्राच्या चढ-उतार करणाऱ्या वाट्यात स्पष्टपणे दिसून येतो. नकारात्मक किंवा कमी वाढीचे कालखंड हे पीक अपयश, हवामानातील धक्के आणि बाजारातील अस्थिरतेकडे निर्देश करतात, तर अधूनमधून दिसणारी सुधारणा ही बहुतांशी संरचनात्मक बदलांपेक्षा अनुकूल पर्जन्यमानावर अवलंबून असते.

ग्रामीण लोकसंख्येचा मोठा भाग शेतीवर अवलंबून असल्यामुळे कृषी क्षेत्रातील मंदीमुळे कुटुंबांचे उत्पन्न घटते, कर्जबाजारीपणा वाढतो आणि शहरांकडे स्थलांतर वेग घेते, ज्यामुळे राज्यातील प्रादेशिक व सामाजिक विषमता अधिक तीव्र होते. या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी बहुआयामी धोरणात्मक दृष्टीकोनाची आवश्यकता आहे. प्रभावी किमान आधारभूत किंमत (MSP) यंत्रणा, व्यापक खरेदी व्यवस्था आणि वेळेवर देयके यांद्वारे शेतकऱ्यांना लाभदायक व स्थिर दर मिळणे अत्यंत आवश्यक आहे, जेणेकरून बाजारातील अस्थिरतेपासून त्यांचे संरक्षण होईल. सिंचन व्यवस्था मजबूत करणे, हवामान-सहनशील शेती पद्धती प्रोत्साहित करणे, पीक विम्याचा विस्तार करणे आणि परवडणाऱ्या कर्जाची उपलब्धता वाढवणे यांमुळे उत्पादनातील जोखीम कमी करता येईल. यासोबतच मूल्यवर्धन, साठवणूक आणि बाजार पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक केल्यास शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होईल. कृषी उत्पादनासाठी विश्वासार्ह मूलभूत किंमत आणि दीर्घकालीन संस्थात्मक पाठबळ यांचा समन्वय केल्यास शेतीविषयीचा विश्वास पुनर्स्थापित होईल आणि महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्र अधिक स्थिर व सक्षम बनण्यास हातभार लागेल.

संदर्भ सूची :

Mishra (2006) – A foundational EPW study on farmer suicides in Maharashtra:

Mishra, S. (2006). Farmers' suicides in Maharashtra. *Economic and Political Weekly*, 41(16), 1538–1545.

Talule (2020) – EPW special article on trends across Marathwada and Vidarbha:

Talule, D. (2020). Farmer suicides in Maharashtra, 2001–2018: Trends across Marathwada and Vidarbha. *Economic and Political Weekly*, LV (25), 116–125

Ade, V. V. (2025). Trends and causes of farmers' suicide in Maharashtra state, India. *International Journal of Scientific Research in Science, Engineering and Technology*, 8(1), 248–261. <https://doi.org/10.32628/IJSRSET218145>

Dongre, A. R., & Deshmukh, P. R. (Year not specified). Farmers' suicides in the Vidarbha region of Maharashtra, India: A qualitative exploration of their causes. <https://jivresearch.org/jivr/index.php/jivr/article/view/68>

Kale, N. M., Khonde, S. R., & Mankar, D. M. (2025). Indebtedness of farmer suicide victims in Vidarbha region of Maharashtra.). <https://epubs.icar.org.in/index.php/JAEM/article/view/171047>

Kale, N. M., Khonde, S. R., Mankar, D. M., & Patil, E. R. (2025). Socio psychological risk factors associated with farmers' suicides in Vidarbha. *Journal of Agricultural Extension Management*, 13. <https://epubs.icar.org.in/index.php/JAEM/article/view/171152>

Talule, D. (2020). Farmer suicides in Maharashtra, 2001–2018: Trends across Marathwada and Vidarbha. *Economic and Political Weekly*, 55(25), 116–125

Economic survey of Maharashtra 2012-13 to 2022-23

Reports of National Bureau of Crime Records, Government of India